

QARAQALPAQ XALÍQ JAŇILTPASHLARÍ TILINDE TEŇEWDIŇ XÍZMETI

Allamuratova Dinara Xayratdinovna

Ájiniyaz atındaǵı NMPI 1-basqısh tayanısh doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703703>

Annotaciya: *Bul maqalada qaraqalpaq xalıq jańiltpashları tilinde jumsalǵan teńewlerdiń stillik qollanılıwındaǵı sıpatlı belgileri boyınsha izertlew júrgiziledi.*

Tayanısh sózler: *Jańiltpashlar tili, kórkemlew quralları, teńew, zoonim, morfologiyalıq usıl, sintaksislik usıl.*

Аннотация: *В данной статье проводится исследование качественных признаков сравнений в стилистическом употреблении в языке каракалпакских народных скороговорок.*

Ключевые слова: *Язык скороговорок, художественные средства, сравнение, зооним, морфологический способ, синтаксический способ.*

Annotation: *This article examines the qualitative features of similes used in the language of Karakalpak folk tongue twisters in their stylistic application.*

Keywords: *Language of tongue twisters, artistic devices, simile, zoonym, morphological method, syntactic method.*

Qaraqalpaq xalıq awızeki ádebiyatı úlgilerinen biri jańiltpashlar óziniń til ózgeshelikleri hám sózlerdi durıs, jańılmay aytıwǵa, tildi shınıqtırıw arqalı sóylewdi rawajlandırıwǵa járdem beriw sıyaqlı artıqmashılıq belgileri menen basqa janrlardan ajralıp turadı. Jańiltpashlar tek ǵana balalardıń sóylewin rawajlandırıp qoymastan, xalıq tiliniń sóz baylıǵın da kórsetip beredi. Onıń tiliniń sózlik quramında hár qıylı leksika-tematikalıq ayırıqshılıqları menen qatar stilistikalıq belgilerdi de ushıratamız. Jańiltpashlar tiliniń stillik jaqtan kórkemliginiń hám tásirsheńliginiń artıwında, qanday da bir predmet, háreket yaki waqıya oqıwshıǵa yamasa tıńlawshıǵa anıq hám túsiniikli bolıwında kórkemlew quralları áhmiyetli orın tutadı.

Tildiń kórkemlew qurallarınıń ishinde eń qospalı hám júdá jiyi qollanılatuǵın túri – teńew basqa kórkemlew quralları arasında óziniń qurılısı, semantikalıq hám stilistikalıq ózgeshelikleri menen ajralıp turadı [Najimov, 2023: 3]. Teńewler jańiltpashlar tilinde de ónimli paydalanılǵanlıǵın baqlawǵa boladı.

«Teńew – eki nárese, túsiniк yamasa jaǵdaydı ulıwmalıq belgisi tiykarında salıstırıp, birinshi nárseniń kórkemlik mánisin kúsheytiw ushın qollanılatuǵın obrazlı ańlatpa. Túrlı kórkem súwretlew quralları quramındaǵı teńew – baslangısh basqısh bolıp, onnan keyin derlik barlıq troplar – parallelizm, metafora, metonimiya, sinekdoxa, giperbola, litota h. t. basqalar qalıpleseди. Teńew – kórkem obrazdıń baslı deregi bolıp esaplanadı» [Квятковский, 1966: 280].

Teñewdiñ jasalıwınıń ózine tán usılları bar. Onıń hár qıylı usıllar tiykarında bildiriliwi jańıltıpashtar tilinde de óz kórinisin tapqan. Jańıltıpashtar tilinde teñewler zoonimlerge -day, -dey, -tay qosımtalarınıń jalǵanıwı arqalı jasaladı.

Mısalı:

Áy Tańjarbay,

Qoyındı Qoyshı qırǵa jay, Tańjarbay,

Qumnan qashqan **qoyanday** shubalańlap,

Qızlar qayda baradı toy tarqamay? (438-bet)

Bul jańıltıpashta qızlardıń toy tarqamastan burın qayıtıp baratırǵan háreketi qoyanǵa uqsatıladı. Qoyan óziniń sezgirliǵı, shaqqanlıǵı, háreketsheliǵı, hesh kimge ziyan jetkizbewshilik sıyaqlı unamlı sıpatları menen belgili. Bunda qızlardıń basqa haywanlarǵa emes, qoyanǵa salıstırılıwı biykarǵa emes. Qızlardıń názikliǵı, sulıwlıǵı, súykimliliǵı qoyan zoonimi arqalı ashıp beriledi. Jańıltıpashtar tilinde berilgen shubalańlap sóziniń tiykarı shubalıw sózine túsindirme berip ótpekkshimiz. «Shubalıw f. 1. Zatlardıń bir-biri menen bılǵasıwı, shiyelesiwi, shatasıwı. Ushı joyılǵan keleptey bir shubalasań (A.Dabilov). 2. Súyretiliw, sozılıw» [Төрт томлық 4-том. 1992: 546]. Qoyanday shubalańlap dep beriliwi qızlardıń súyretilip, sozılıp ketip baratırǵan is-háreketin kórkem súwretlew ushın berilgen. Keyingi jańıltıpashtı alıp qarayıq:

Bozda boyan izi bar,

Qumda qoyan izi bar,

Erimbet aǵamniń úyinde,

Nar túyedey qızı bar,

Baraym desem, iyti bar,

Tóseginde biyti bar,

Biytin qostım malaǵa,

Alıp qashtı dalaǵa,

Quday sazıwar etpesin,

Erimbet atlı balaǵa (440-bet).

Bunda nar túye zoonimi keltirilip, túyeniń jalǵız órkeshli túri bolıp tabıladı. Naqıl-maqallar tilinde narday túrinde tómendegishe beriledi. Mısalı:

Qatın alsañ darday,

Ul tuwar **narday**,

Barǵan isin pitkerer,

Artınan kisi barmay (21-bet).

Narday – kúshke tolǵan er adam mánisin bildiredi. Kóbinese, qaraqalpaq dástanları tilinde qaharmanlardıń erjetip, kamalǵa kelip, kúshine tolıwı «narday kúshine toldı» degen frazeologizm arqalı beriledi. Qaraqalpaq naqıl-maqallarında nar túyeniń kúshi, qarıwı, ayrıqsha kórsetilip, joqarı baha beriledi, er, azamat penen salıstırıladı» [Юсупова, 2024: 247]. Nar túye zoonimi negizinde er adamlarǵa baylanıslı qollanıladı. Al, jańıltıpashtar tilinde qız nar túyege teñeledi. Qızdıń sırtqı kórinisi yaǵnıy iri, qarıwlı hám boyı jetip turǵanlıǵı nar túyege salıstırılıp súwretlenedi.

Zoonimler quramınıń belgili bir bólegin quraytuǵın shıbın-shırkey atamaları qatnasınan quralǵan teńewlerdi de jańıltıpashtar tilinde qollanılǵanlıǵın kóremiz. Mısalı:

Otman tawdıń basında,	adıq ta toyladıq,
Otırip alıp oynadıq,	ladıq ta quwnadıq,
Qutman tawdıń basında,	ttay ulıp shuwladıq (446-bet).
Qutırıp alıp oynadıq,	

Bul jańıltıpashta toylaw, otırıp hádden tıs qutırıp oynaw hám ondaǵı quwanıw, zawıqlanıw sıyaqlı tuyǵı-sezimleri beriledi. Bul jerde qurt atamasınıń beriliwi ol hárdayım tınımsız qıymıldıda bolǵanlıǵı sebepli, adamlardıń baqırısıw, shuwlaw, quwanıw, zawıqlanıw sıyaqlı ishki sezimleri qurttay ulıp shuwlaw qatarı arqalı obrazlı túrde ashıp beriledi hám qurt kishkene bolǵanlıǵı esabınan bir jerge toplanǵan adamlardıń kópliginde ańlatıp keledi. Bunday zoonimler qatnasında qurılǵan teńewler til biliminde zoomorf kodlı teńewler dep ataladı [Saymanova A. 2024: 19].

Jańıltıpashtar tilinde biy hám bek sıyaqlı belgili bir abroylı, lawazımlı adamlarǵa baylanıslı qollanılatuǵın sózlerge -dey, -tey qosımtasınıń qosılıwı arqalı jasalǵan teńewlerge itibarımızdı qaratamız:

Bekshe, bekshe – bekshik,	p jaǵına bir kópshik,
Bereyin bir-bir kópshik,	lenip otır, tiklenip otır,
Ber jaǵına bir kópshik,	jazdırmay, jiplenip otır,
Bel jaǵına bir kópshik,	dey bolıp otır, ońlanıp otır,
Oń jaǵına bir kópshik,	tey bolıp otır, qomlanıp otır (447-bet).

«Burın xalqımız ruw aqsaqalın biy dep ataǵan. Ol áyyem zamanlardan solay atalıp kelip, onnan úlken hámel bolmaǵan. Mısalı: Mayqı biy, Asan biy, Amangeldi biy, Aydos biy, Maman biy hám t. b. Házirgi kúnde hár bir kishi máhellede, kóshe boyınsha yaki kóp qabatlı jaylarda (hárbir jaydıń) biy boladı. Ol sol kishigirim aymaqtı ádillik penen basqarıw ushın jergilikli puqaralar tárepinen saylap qoyıladı» [Жети томлық. 2-том. 2023: 97, 98]. Jańıltıpashta adamǵa qarata onıń biyge usap ońlanıp otırıwın buyırıq formasında beredi. Bul jerde adamdı biyge salıstırıw arqalı biydey ózin uslap tutıwı názerde tutıladı. Al, bek – el biylewshi baylarǵa, mayda feodallarǵa hám de olardıń xızmet etiwshi adamlarına beriliwshi ataq, lawazım [Жети томлық. 2-том. 2023: 59]. «Bektey bolıp, qomlanıp otır» qatarındaǵı qomlanıw sózine túsindirme bermekshimiz. Qomlanıw qomlaw feyiliniń ózlik dárejesi bolıp, qomlaw sózi adamnıń bir nárseni islewge oqtalıwı, tayarlanıwı mánilerin bildiredi [Жети томлық. 5-том. 2023: 11]. Demek, bektiń bir nárseni orınlawǵa bel baylap tayarlanıp otırıwı is-háreketine salıstırıladı. Tómenде keltirilgen jańıltıpashtar tilindegi teńewlerde -tay, -tey qosımtaları jalǵanıwı nátiyjesinde júzege kelgen. Mısalı:

Shetgene sharbaq ishinde,

Sharlasalı ekkimiz.

Jańa shıqqan **talshıbıqtay**,

Tawlasalı ekkimiz (449-bet).

Bunda eki ashıqtıń bir-birine bolǵan sezimleri kórkemlik jaqtan sheber súwretlenip, qız hám jigit ózlerin jańa shıqqan talshıbıqtıń tawlanıwı háreketine teńeydi. Folklorlıq, poeziyalıq, prozalıq shıǵarmalarda talshıbıq qızdıń boyın, qıpsha belin, názikligin ulıwma alǵanda qızdıń portretin sáwlelendiriwde ayırıqsha xızmet atqaradı. Ayırım orınlarda onıń buralıwı, ırǵalıwı, tawlanıwı, iyiliwi sıyaqlı is-háreketleri qızǵa teńeledi. Mısalı: ...alpıs jasıńızdı kórgen, ay dese, awzı bar, kún dese, kózi bar, *talshıbıqtay* buralǵan, kózińizdiń ráwshanı, jalǵız qızıńız, haw ana terezeden qarap turǵan Minayımdı sorap tur, taqsır, - deydi ol («Ashıq Nájep») [Najimov, 2023: 70]. Keyingi jańıltpashtı alıp qarayıq:

Gúljan gúlge qarap kúlimledi,

Gúmistey gúlge qonǵan hárreler gúwildededi (454-bet).

Bul jańıltpashta tábiyat gózzallıǵınıń bir bólegi gúldiń shıraylı kórinıwi, jarqırıp nur shashıp turıwı gúmiske teńeledi. Gúldiń reńi aq yamasa quyash nurı sebepli aq túske enip turǵan bolıwı da múmkin. Sonlıqtan, gúl gúmiske salıstırılǵan.

Bunnan tısqarı, teńewler tirkewishler arqalı da jasaladı. Misli tirkewishi haqqında aytıp ótpekshimiz. «Misli tirkewishiniń basqa tirkewishlerden parqı – barlıq waqıtta teńew obrazı bolıp turǵan sózden aldın qollanılǵanlıǵında» [Нажимов, 1994: 10]. Bıraq, jańıltpashtar tilinde misli tirkewishi teńew obrazı bolıp turǵan sózden keyin jumsaladı. Bul misli tirkewishiniń jańıltpashtar tilindegi ózine tán stillik ózgesheligin kórsetedi. Mısalı:

Bilim de kúshli,

lim de kúshli,

Olar **aǵayın misli** (444-bet).

Berilgen jańıltpashtar tereń mánige iye bolıp, adamǵa bilimde, ilimde zárúrligi, olar bir-birin tolıqtırıp turıwshı baylanısqa iye ekenligi názerde tutılıp, adam qanday da bir nárseni izlew, úyreniw hám oqıw arqalı bilim aladı hám sol bilim tiykarında ilimde jańalıq yamasa jaratılıs oylap tabadı. Bunnan kórinip turǵanıday, ilimde, bilimde áhmiyetli ekenligi aytılıp, olardıń bir-biri menen jaqınlıǵı, baylanıslılıǵı aǵayın misli dep túsindiriledi.

Solay etip, qaraqalpaq xalıq jańıltpashtar tilinde jumsalǵan teńewler stilistikalıq jaqtan júdá sheberlik penen qollanılǵan. Olar morfologiyalıq hám sintaksislik usıllar arqalı dúzilgen. Teńewler arqalı adamnıń sırtqı kórinisi, ishki sezimi, is-háreketi hám predmetlerdiń óz ara baylanıslılıǵı salıstırılmalı túrde obrazlı sáwlelendirilgen.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Najimov P.A. Lingvofolkloristika: Qaraqalpaq dástanlarında teńewler. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2023.
2. Квятковский А. Поэтический словарь. Москва, 1966.
3. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги Төрт томлық 4-том О–Я. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.
4. Юсупова Б. Паремнология Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары тилиниң лексика-семантикалық ҳәм лексика-тематикалық өзгешеликлери – Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2024-жыл.
5. Saymanova A.M. Qaraqalpaq xalq qoshiqlarining lingvomadaniy tahlili. Filol. fan. fals. d-ri ... (PhD) dis. avtoref. – Nukus, 2024.
6. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Жети томлық. Екинши том Б (басылыу) – Г (гимнастика). – Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2023.
7. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Жети томлық. Бесинши том Қ (қозы) – Ө. Толықтырылған екинши басылымы. – Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2023-жыл .
8. Нажимов П. структурно-семантические особенности сравнение в каракалпакском языке. Филол. наук. канд. дисс. — Нукус: 1994.